

Дисципліна: Соціологічний профайлінг злочинця

Тема. Історичний нарис профайлінгу. Загрози пседораціональної атрибуції.

Лепський Максим Анатолійович, д.філос.н., проф., академік
Української академії наук, науковий керівник «Міжнародного
кримінологічного центру»

2022

Чому з початку ми звертаємось до історії

Ми повинні накопичувати мудрість, допоки ми не мусимо її використовувати; коли настає час вживання, час збирання врожаю закінчується.

- Ханс Гросс, Кримінальна психологія

Сучасні методи часто ґрунтуються на тому, що було раніше.

Які є (або були) перестороги, бар'єри, недоліки, помилки і недоречності – позитивне (як заперечення негативного та деформації).

Які є (або були) механізми, факти та закономірності – позитивне (як знання та його ствердження).

Чому з початку ми звертаємось до історії

- Вивчення історії призначене для критично мислячих людей - тих, хто не буде сліпо і ввічливо приймати те, що їм вручив хтось, хто претендує на авторитет. Це для тих, хто хотів би для себе дійти до розуміння речей та їхніх стосунків. Це для тих, хто розуміє цінність пошуку інформації та її розслідування, і хто б хотів, щоб його не вели за руку в інтелектуальне рабство. Це смілива та небезпечна подорож, яка може виховати, надихнути та спалахнути навчання на все життя...
- Як дізнаються учні, між кримінальним профілюванням, політикою, релігією та забобонами існував тісний і непростий взаємозв'язок, так що одне надто часто ставало виразом іншого. Історично склалося так, що слідчі, які працюють на різні релігії чи уряди, використовували профілі та профілювання, щоб демонізувати певну групу, часто в самому буквальному значенні. В результаті було багато невігластва та багато крові.
- Ми не можемо ігнорувати цієї частини історії кримінального профілювання. Це має бути вивчене. Ми повинні засвоїти його уроки, щоб краще не стати його жертвами.
- **Брент Е. Терві, сучасний відомий профайлер**

Кривавий наклеп

- Одним із перших задокументованих випадків кримінального профілювання є демонізація євреїв із досить грубою формою профілювання (рис. 1.. Його походження можна знайти у звіті антисемітського вченого Апіона римському імператору Калігулі у 38 році нашої ери. Апіон вважав, що в євреїв Олександрії, де він навчався, надто багато прав та привілеїв. Апіон, задокументований у працях Йосипа Флавія (Contra Apionem, близько 90-х рр. н.е.), помилково повідомив Калігуле, що євреї часто несуть відповідальність за ритуальне вбивство та поїдання греків у рамках Песаха.
- Ця ідея ритуального викрадення та вбивства розпусними євреями набула особливого поширення у 1100-х роках через широко поширений європейський антисемітизм і через бажання одного ченця закатувати вбиту дитину. Як обговорювалося в Левінсон (2004):

Витоки цього антисемітського міфу, відомого як кривавий наклеп, лежать у середньовічній Англії. У 1144 році в Норіджі зник учень шкіряника на ім'я Вільям. Коли його тіло було знайдено, ченці, які оглянули труп, заявили, що голова хлопчика була пронизана терновим вінцем.

Через кілька років монах на ім'я Томас почав збирати докази смерті Вільяма. Головною його метою було зробити хлопчика священномучеником та залучити до собору паломників. Майже випадково він звинуватив євреїв Норіджа у вбивстві хлопчика.

- Ксилографія п'ятнадцятого століття, що зображує євреїв, що вбивають дитину Симона Трентського. Це передбачуване «вбивство» є одним із джерел середньовічного кривавого наклепу. Євреїв можна дізнатися за круглими латками, пришиті до їхнього одягу та до сумок з грошима, які вони носять. Знайдено у факсимілі Гартмана Шеделя. Нюрнберзька хроніка

"Непередбачуваним результатом того, що зробив Томас, стало створення кривавого наклепу, який потім сам зажив власним життям", - говорить доктор Віктор Морган з Університету Східної Англії.

Кривавий наклеп, або хибне звинувачення в ритуальному вбивстві, є ранньою та стійкою формою кримінального профілювання, оскільки він включає заздалегідь певний набір кримінальних характеристик, що використовуються для виведення та подальшого звинувачення певного кола підозрюваних, а саме євреїв.

Кривавий наклеп існував для створення образу ворога з XII – XX ст.

- У 1911 р. Мендель Бейліс (рис. 1.2) був заарештований Київською охоронкою та відданий суду за ритуальне вбивство християнського хлопчика. Його ув'язнили на два роки, поки прокуратура намагалася побудувати свою справу, приховуючи при цьому виправдувальні докази. Зрештою, 1913 року Бейліса начебто виправдали. Як пояснює Мурав (2000):
 - У березні 1911 року у Києві в печері було знайдено тіло тринадцятирічного хлопчика Андрія Ющинського. Радянський вчений Олександр Тагер, який використовував закриті до 1917 архіви, показав, що Ющинський був убитий бандою злодіїв на чолі з Вірою Чеберяк, бо банда вважала, що Ющинський збирався повідомити про них поліцію. Ющинський та син Чеберяка товаришували. Віра Чеберяк була арештований і звільнена у липні того ж року, тоді ж був заарештований Мендель Бейліс. Бейліса впізнали як «людину з чорною бородою», яку свідки стверджували, що бачили з Ющинським.

Фото Менделя Бейліса, який працював на цегельні під Києвом

Він був конторником цегельного заводу, біля якого було знайдено тіло Ющинського. Бейліса судили 1913 року. У обвинувальному висновку говорилося, що він скоїв вбивство «з релігійного фанатизму, у ритуальних цілях». Судом було поставлено два питання. **Перше передбачило, що вбивство було скоєно таким чином, щоб** злочинець міг отримати максимальну віддачу кількості крові із тіла потерпілого. Мова питання передбачала, що мета полягала в тому, щоб споживати кров. Питання полягало в тому, чи доведено, що Ющинському було завдано поранень, що дали «п'ять склянок крові», а потім він зазнав другої серії ран, які вбили його і залишили його тіло в стані «майже повного знекровлення».

Друге питання полягало в тому, **чи винен Бейліс** у злочині. Присяжні, які здебільшого склалися з селян, відповіли «так» на перше запитання, але виправдали Бейліса. Висновок присяжних залишив відкритою можливість того, що було скоєно ритуальне вбивство.

- На жаль, у новому тисячолітті проти єврейської громади продовжують звучати звинувачення в кривавому наклепі в контексті релігійного екстремізму і конфлікту, що триває на Близькому Сході.
- Нову модифікацію кровавого наклепу ми спостерігаємо у сучасній війні – «наклеп у фашизмі» як приховування геноциду.

ВІДЬМИ І СЕРЕДНЬОВІЧНІ ІНКВІЗИЦІЇ

- Одним із перших опублікованих текстів, що пропонують чіткі інструкції з предмету та практики профілювання злочинної поведінки, є *Malleus Maleficarum* («Відьмин молот»). Два домініканські ченці, Генрі Крамер і Джеймс Шпренгер, професора богослов'я Ордену ченців-проповідників, спочатку опублікували цю роботу близько 1486 року. Написана латиною, вона призначалася як обґрунтування та керівництво для тих, хто пов'язаний з інквізицією (а саме для авторів), щоб допомогти у виявленні, судовому переслідуванні та покаранні відьом.
- Після публікації *Malleus Maleficarum* був повністю санкціонований католицькою церквою через побоювання, що він стане безсилим через існування єретиків, невіруючих та невдалих хрестових походів проти мусульман, які марно вели для окупації та контролю над Святою Землею. У *Malleus Maleficarum* була включена була Папи Інокентія VIII (рис. 1.3), написана двома роками раніше, 9 грудня 1484 р.
- Папська була стала офіційним церковним мандатом від Інокентія VIII, який пояснював повноваження та юрисдикцію інквізиторів. Він фактично заміняв Крамера та Шпренгера бездоганними силовиками, які працюють безпосередньо на прохання Інокентія VIII, католицької церкви та, зокрема, Бога. Будь-хто, хто вставав у них на шляху, кидав виклик божественній волі і, отже, був єретиком.

-

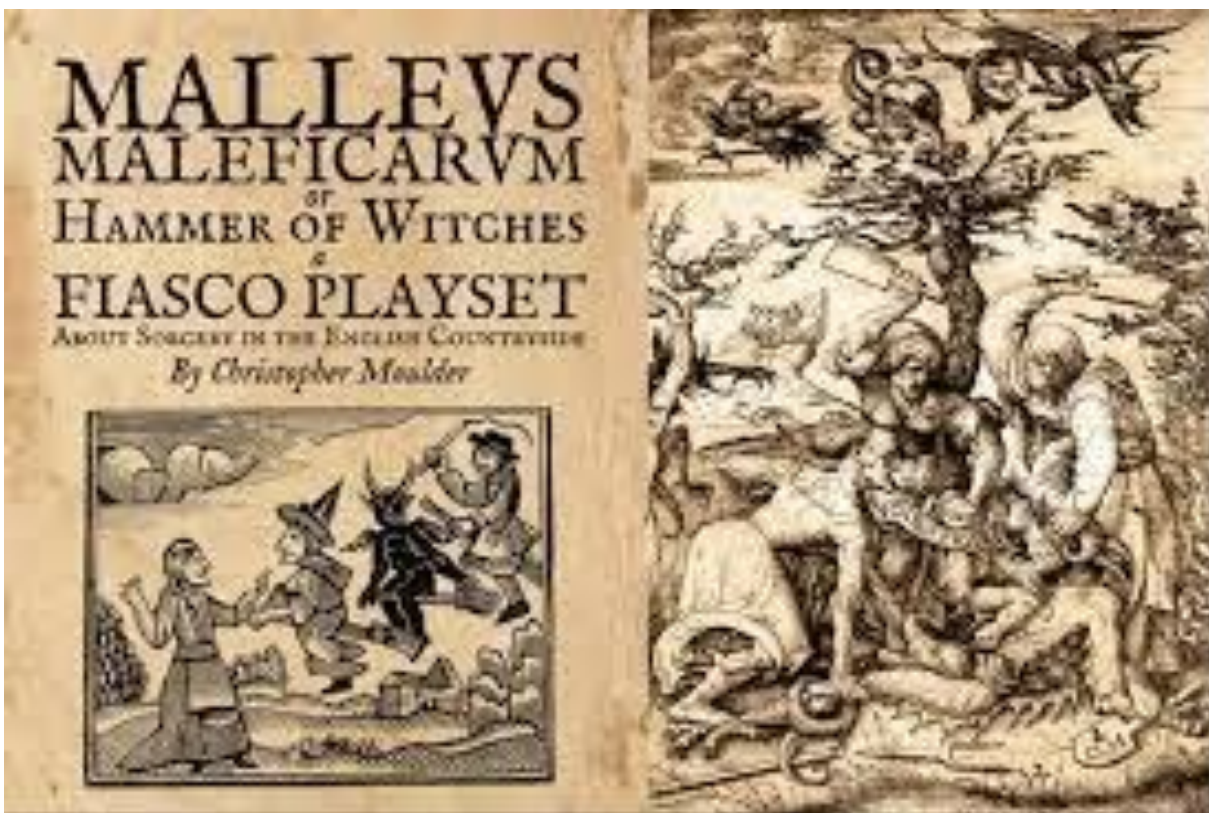

Інокентій VIII (1432-1492) народився як Джованні Баттіста Чібо. Він став татом у 1484 році. Після кількох невдалих спроб (починаючи з 1488 року) Інокентій VIII успішно розпочав Четвертий хрестовий похід, щоб вторгнутися до Святої Землі з наміром повернути собі Єрусалимське королівство.

Ісламський полководець Саладін, мусульманин-суніт і султан Єгипту, завоював Єрусалим, здобувши військову перемогу в 1187 році. Цей Четвертий хрестовий похід із тріском провалився: армія побігла з Єрусалиму у Венеції. Це було банкрутством, хрестоносці врешті-решт виявилися працюючий за венеціанців як найманці, сила. Вони атакували християнин і Мусульманські міста, включаючи Константинополя. Інокентій VIII розлютився від цього і відлучив від церкви весь хрестовий похід, а також місто Венецію. Його пам'ятають за його з тріском провалений хрестовий похід, погане поводження з грошима та його незгасну запаморочиність проти відьом та інших єретиків. Цілком ймовірно, що всі ці симптоми були пов'язані між собою.

- Коли був написаний Malleus Maleficarum і через роки, католицька церква вважала, що відьми та інші єретики були у союзі з дияволом і, більше того, що вони фанатично налаштовані на знищення Бога та католицької церкви. та про панування західної цивілізації.
- Згідно Malleus Maleficarum, відьом та інших злочинців можна ідентифікувати за особливими обставинами, здібностями та характеристиками, як це визначено досвідом обох авторів відповідно до їхньої інтерпретації Біблії (Kramer and Sprenger, 1971). Відьми описувалися насамперед як жінки, які
 - мають пляму, шрам або родиму пляму, іноді на статевих органах і іноді невидимі для очей інквізитора живуть в самотності
 - тримають свійських тварин (демон у формі тварини, відомий як фамільяр)
 - страждають на симптоми психічного захворювання (слухові або зорові галюцинації і т.д.)
 - вирощують лікарські трави
 - не мають дітей
- Автори всюди наводять приклади, хоча при найближчому розгляді вони здаються скоріше женоненависницькими байками, ніж щось інше. Один із них, наприклад, можна інтерпретувати як гіпотетичний про те, що жінки можуть страждати від наслідків «сварок» із чесними чоловіками, яких вони зустрічають.

- Берр (1896) пояснює типову причину пізнання відьми на суді, використовуючи як орієнтир *Malleus Maleficarum*, який ставить невинних перед неминучими дилемами (стор. 31):
 - Або Гайя вела погане і неправильне життя або вела добре, правильне. Якщо погана, то, кажуть, доказ проти неї незаперечний; бо від злості до злості презумпція сильна. Якщо ж вона вела добрий, то й це доказ; бо так, кажуть вони, відьми мають звичай маскуватися і намагаються здаватися особливо пристойними. ...
 - Тому наказано відвести Гею до в'язниці. І ось тепер ще одна дилема дає проти неї новий доказ: або вона виявляє страх, або не показує його. Якщо вона показує це (почувши про тяжкі тортури, які зазвичай застосовуються в цій справі), це само по собі є доказом; бо совість, кажуть, дорікає їй. Якщо вона цього не показує (сподіваючись на свою невинність), це теж доказ; адже відьмам, кажуть вони, властиво прикидатися особливо невинними і носити зухвалий вигляд.

- Засновані на вірі методи профілювання, які використовуються середньовічними інквізиторами для підтвердження особистості відьом та інших єретиків, грали на ірраціональних страхах та були логічно необґрунтованими, особистими та політичними мотивами та санкціоновані Богом. Отже, вони також дозріли для зловживань. Проте зловживання було точкою. Коли було написано Malleus Maleficarum, католицька церква боролася на всіх фронтах з тим, що вона сприймала як пряму загрозу своєму авторитету та легітимності – і так було протягом століть. Язичники, єретики, іудеї та мусульмани, здавалося, кидали виклик католицькій церкві ззовні та зсередини, і будь-хто, хто ставив під сумнів її вищу владу, затаврувався як такий.
- Malleus Maleficarum дав інквізиторам божественний мандат позбутися певної групи єретиків та язичників. Боротьба за серця, уми та багатство йшла всюди. Навіювання страху та підпорядкування католицької церкви через зловживання владою та маніпулювання вірою було їх наміром

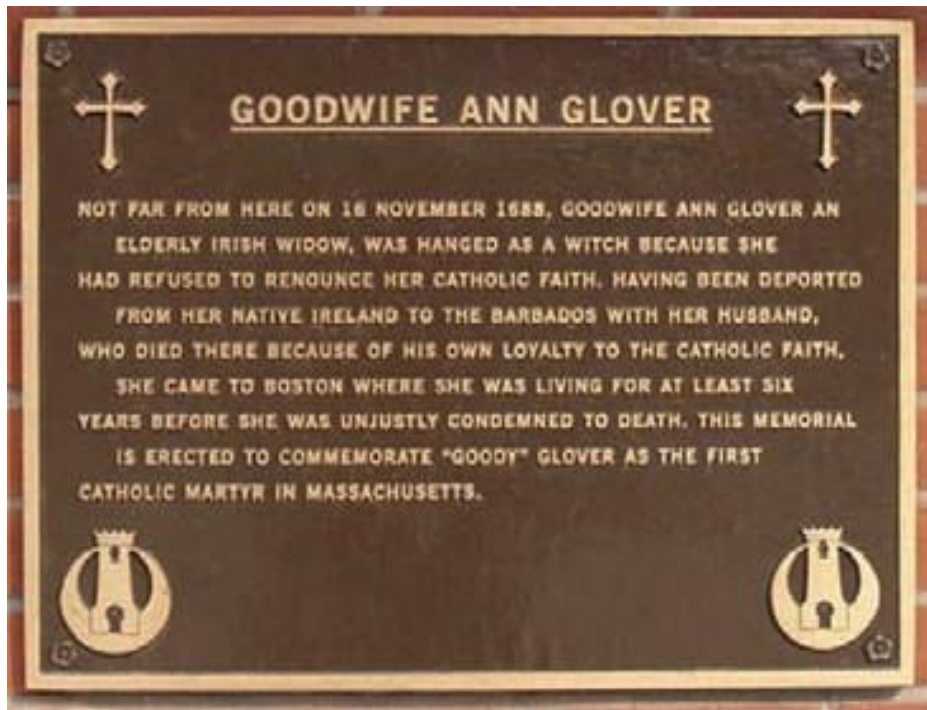
Іспанська інквізиція (1478-1834 рр.)

- Іспанська інквізиція була спочатку призначена католицькою церквою для надання допомоги іспанському уряду у виявленні conversos, в основному мусульман (маврів) та євреїв (марранів), які вдавалися зверненими в християнство, але таємно продовжували сповідувати свою колишню релігію. Щоб допомогти католикам краще інформувати про своїх сусідів-єретиків, одним із кращих інструментів було релігійне поведінкове профілювання.
- Трохи історії та географії потрібно для контексту. Будьте терплячі з датами, тому що вони необхідні, щоб встановити, хто був союзником, а хто рабом, до якого часу і чому.
- У 711 році мусульманські війська вторглися до Іспанії з Африки, щоб перемогти вестготів, які в основному були католиками. Євреї Піренейського півострова, які перебували в рабстві у вестготів майже століття, згодом були звільнені, і їм було дозволено утворити власні громади. Протягом наступних 750 років Іспанія значною мірою перебувала під контролем мусульман, але в півночі залишалися деякі другорядні християнські королівства. У цей час королівство Кордова стало, мабуть, найбільшим культурним центром світу. Він створив бібліотеку із сотнями тисяч текстів; були збудовані мечеті, громадські лазні, сади, двори та акведуки; і населення збільшилося до більш ніж півмільйона людей. Подібне культурне та інтелектуальне зростання спостерігалось і в інших королівствах Іспанії.
- Проте 1031 року королівство Кордова розпалося більш дрібні мусульманські королівства; почесні арабські сім'ї почали розходитися в думках; а християнські королівства північ від Іспанії розпочали Реконкісту — багатовіковий процес відвоювання Іспанії. Це мало мати досить жахливий результат для євреїв, особливо тому, що так багато емігрувало туди зі сходу або з Англії та Франції

- У цьому контексті Іспанія була об'єднана шлюбом 1469 між Ізабеллою Кастильською і Фердинандом Арагонським (об'єднав дві найбільші християнські сім'ї на півночі Іспанії. Король Фердинанд і королева Ізабелла поставили собі завдання рехристиянізувати Іспанію. Побоюючись, що серед них є зрадники, які можуть відчинити ворота для мусульманських армій, які прагнуть повернути Піренейський півострів, арміям, що маячать всього за 16 миль від них. На їхню думку, євреї становили загрозу чистоті іспанців та їм не можна було довіряти.
- У 1478 році папа Сікст IV (попередник папи Інокентія VIII) неохоче уповноважив іспанську інквізицію, передавши повну владу над її керуванням світському уряду при королі Фердинанді та королеві Ізабеллі. У 1487 Інокентій VIII призначив Томаса де Торквемаду, домініканського священика і духовника королеви Ізабелли, першим Великим інквізитором Іспанії. Його управління іспанською інквізицією характеризувалося скрупульозною жорстокістю та інтенсивними тортурами всіх і кожного обвинувачених (Longhurst, 1962, с. 91–92).
- У 1492 р. всім іспанським євреям було наказано виїхати з Іспанії. Офіс Торквемади склав профіль єврейської поведінки, щоб допомогти католикам інформувати своїх сусідів на основі книги, написаної спеціально для його кабінету під назвою «Засудження та спростування Талмуду». Прийняття цього тексту Торквемадою перетворило практику самого юдаїзму (точно описану чи ні) на спеціальний кримінальний профіль, який можна було використовувати як поведінковий доказ проти обвинувачених у «таємному юдаїзмі» (Longhurst, 1962, стор 101).
- Призначення Торквемади було початком іспанської інквізиції, але не її кінцем.
- **Оцінки смертності в усьому світі протягом інквізиції коливаються від десятків тисяч до мільйона і більше. Справжні цифри невідомі.**

ВІДЬМИ ТА ПУРИТАНКИ (1688–1692): ХУДОЖНЯ ЖІНКА ЕН ГЛОВЕР І СУД НАД САЛЕМСЬКИМИ ВІДЬМАМИ

- У середньовічній та іспанській інквізиції брали участь католики, які твердо вважали євреїв та інших осіб, які не належать до їхньої віри, богохульством і вимагали викорінення. За іронією долі, в судових процесах над салемськими відьмами брали участь релігійні реформатори, яких зараз називають пуританами. Пуритани вважали, що англіканська церква не підлягає реформі, і твердо вважали католиків богохульниками. Починаючи з 1600-х років багато пуритани втекли з Англії до Північної Америки, щоб вони могли практикувати свою особливу форму релігійного екстремізму поза досяжністю церкви та короля Англії.

Щоб бути ясніше, пуритани твердо вірили, що лише небагато обраних потраплять на небеса, що Бог уже вирішив, хто вони такі, і що за кожним злочином стоїть Диявол, здатний на надприродне.

На малюнку надпис: листопад 16, 1688, Гудвайф Енн Гловер була повішена у Бостоні, штат Массачусетс, через те, що була відьмою. Цей плакат зараз висить зовні на цегляній стіні таверни, що носить її ім'я, в районі Норт-Енд Бостона, Goody Glover's.

Гудвайф Енн Гловер

- У 1689 році преподобний Коттон Мазер, пуританський служитель Старої Північної церкви в Бостоні, написав свій нині сумнозвісний текст: *Пам'ятні провидіння, що стосуються чаклунства та майна* (Mather, 1689). Багато в чому в тому ж сенсаційному стилі та манері, що й сучасні детективні романи чи мемуари, у ньому представлений випадок муляра на ім'я Джон Гудвін. У 1688 році стверджувалося, що діти містера Гудвіна стали одержимі демонами через те, що серед них знаходилася відьма - їхня овдовіла економка-ірландка Енн Гловер (також відома як Goodwife) Енн Гловер, вона ж Гуді Гловер). Він був написаний від першої особи, а Мазер уявив себе впертим, скромним, але досвідченим борцем із відьмами, демонами та дияволом.
 - Згідно Мазер (1689, розділ III), старша дочка Джона Гудвіна, 13-річна Марта, зіткнулася з Енн Гловер з приводу крадіжки постільної білизни (одягу та інших предметів з пральні). Марта та кілька її братів і сестер згодом сильно захворіли, страждаючи на «хвороби здивування». Протягом кількох тижнів, коли симптоми в дітей віком погіршувалися, консультувалися з різними лікарями, зокрема з другом сім'ї на ім'я доктор Томас Оукс. Оглянувши дітей, доктор Оукс сміливо виключив всі природні причини, заявивши, що (Mather, 1689, Sect. IV) «ніщо, крім пекельного чаклунства, не було джерелом цих хвороб».
 - Їхні симптоми, передбачувані наслідки чаклунства і те, що один автор нещодавно назвав «свідченнями синдрому чаклунства» (Moriarty, 2001), включали таке (Mather, 1689, Sect. V):

- Логіка, використана доктором Оуксом та Мазером, була однаково швидкою та помилковою, з сильними нотками циклічного та постфактумного, ergo propter hoc міркування. конфронтація старшої дочки із нею; економка явно була відьмою, бо це були класичні ознаки чаклунства; це були явні ознаки чаклунства, бо жінка була явно відьмою.
- За словами Мезера, «прачка» Енн Гловер мала принаймні такі характеристики «відьми»: вона страждала на ті ж симптоми, що й діти; вона дала блюзнірську відповідь, коли її запитали, чи вірить вона в Бога (вона була ірландською католичкою, тому будь-яка відповідь, що відповідає цій вірі, була б блюзнірською для пуританського преподобного); вона не могла точно прочитати молитву «Отче наш»; і діти, симптоми яких вщухли після її ув'язнення, знову захворіли в присутності однієї з родичок Гуді Гловер.
- Дослідження та висновки Мазера перегукуються з більш ранніми роботами з цього питання, зокрема, з роботами Вільяма Перкінса, міністра Фінчінгфілда, Ессекс, у його книзі 1613 «Міркування про прокляте мистецтво чаклунства». Міністр Перкінс запропонував наступний профіль відьми, стверджуючи, що ці характеристики нескінченно надійніші за менші докази, прийняті в деяких юрисдикціях. Але потім він також пояснив, що звинувачення у чаклунстві було досить надійним доказом цього факту. Взято з Перкінса (1613, с. 44–47):
 - Вони мають мітку диявола.
 - Вони брешуть або дають суперечливі заяви.
 - Вони мають фамільяр — демон образ тварини.
- На суді Енн Гловер відмовилася говорити чимось, крім своєї рідної ірландської мови. Це викликало велику плутанину щодо точного змісту її свідчень. Згодом Мазер вдало витлумачив її відмову від зречення католицької віри як визнання у чаклунстві. Незабаром після цього її було засуджено і засуджено до страти. 16 листопада 1688 року у місті Бостон Енн Гловер була повішена через те, що була відьмою.

- Через триста років, 16 листопада 1988 року, міська рада Бостона офіційно визнала, що Енн Гловер постраждала від несправедливості. Вони проголосили цей день «Днем Гуді Гловер», засудивши її арешт, суд та страту.

Допит відьми Т. Х. Маттесон, 1853. Зображує судово-медичну експертизу, проведену у пошуках «Диявольської мітки».

Суди над салемськими відьмами

- Події в Салемі, з червня по вересень 1692 року, природно відбулися в результаті суду над відьмою над Енн Гловер у Бостоні та публікації сенсаційних мемуарів Мезера з докладним описом його причетності.
- Це почалося на місцевому рівні в 1689 році, коли Салем-Віллідж провела переговори і найняла свого нового міністра, преподобного Семюеля Перріса з Бостона. Перріс переїхав до села Салем зі своєю дружиною, сином, двома дочками та рабом Титубою, привезеним з ним із Бостона під час його колишніх днів на Барбадосі. Зрештою громада стала незадоволена його службовими здібностями і перестала регулярно платити йому. У жовтні 1691 року громада не підтримала підвищення податків на оплату його платні та дров, необхідні йому на зиму. Гірше того, дехто поклявся вигнати його з громади. Як наслідок, Перріс почав проповідувати про змову в селі — змову проти церкви та самого себе. Він, природно, приписав це сатані, який заволодів громадою.
- 20 січня 1692 року 9-річна Елізабет Перріс і 11-річна Ебігейл Вільямс, її двоюрідна сестра з того ж будинку, почали поводитися так само, як діти Гудвінів у Бостоні лише чотири роки тому. Зрештою, інші молоді дівчата в селі Салем почали поводитися так само. Оскільки розмови про чаклунство вже лунали у повітрі, у середині лютого прибув доктор Вільям Гріггс, щоб оглянути всіх постраждалих дівчаток. Не виявивши в них нічого фізичного, він дійшов висновку, що причина була надприродною. Потім почалися звинувачення.
- До закінчення Салемського суду над відьмами **було страчено 20 осіб (14 жінок та 6 чоловіків), не менше 5 осіб померли у в'язниці і понад 150 осіб були ув'язнені**. Більшість страчених було повішено, але одна людина дійсно була розчавлена камінням. Докази проти обвинувачених у кожному випадку включали висновок про те, що **вони відповідають певному профілю – профілю відьми**.

- Варто зазначити, що пуритани пишалися своєю справедливістю та раціональністю у своїх методах. Вони найняли найкращих суддів, експертів та доступні тексти. На жаль, «незважаючи на те, що [пуритани] заявляли про свою турботу про справедливість та достовірність, підсудні були засуджені на підставі надуманих та несуттєвих доказів, що ґрунтуються на вірі у невидимий світ» (Моріарті, 2001).
- Процеси над салемськими відьмами — темний та болісний синець в історії кримінального профілювання. Не лише через те, що **робилося під виглядом поінформованого правосуддя**, а й через те, що судові експерти того часу припускалися певних помилок у логіці та міркуваннях, які сьогодні повторюють профільники. Це стає очевидним у наступних розділах цього тексту. Серйозним студентам рекомендується шукати посилання в цьому розділі, що стосуються процесів над салемськими відьмами, щоб засвоїти ці уроки більш повно.
- Крім того, як і у випадку з іншими **ранні приклади кримінального профілювання, судовий процес над салемськими відьмами сприяли забобони та невігластво**, а публікація псевдоавторитетних книг використовувалася для узаконення того й іншого. **Результатом стала локалізована форма масової псевдораціональної атрибуції.**

- **Масова псевдораціональна атрибуція** у кримінальному профілюванні має тенденцію працювати таким чином:
- **щось сприймається суспільне зло**, чи то єресь, аморальність, нечистота чи економічний збиток;
- **вигадується пояснення**, хибно звинувачує певну групу, чи вони реальними чи уявними;
- **потім слідує профілі та покарання** — ретельно описані та затверджені —
- **які здійснюються під егідою писаного закону, релігійної доктрини або того й іншого.**

Точно назване «полювання на відьом» є наслідком масової псевдораціональної атрибуції, але це лише один із багатьох можливих ефектів псевдораціональної атрибуції.

Є надія, що в сучасну епоху ми зможемо засвоїти ці уроки і принаймні уникнути подібних пасток.

